

Цивільне право і процес

УДК 347.511

Аліна Немцева *

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БЕЗ ВИНИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

У статті аналізуються теоретичні проблеми, що порушувалися цивілістичною наукою в рамках вивчення цивільно-правової відповідальності, зокрема основні складові теорії цивільно-правової відповідальності без вини.

Ключові слова: цивільне право, цивільно-правова відповідальність, відповідальність без вини, юридична відповідальність, модель юридичної конструкції.

Немцева А. А. Теоретические аспекты ответственности без вины в гражданском праве.

В статье анализируются теоретические проблемы, которые поднимались цивилистической наукой в рамках изучения гражданско-правовой ответственности, в частности, основные составляющие теории гражданско-правовой ответственности без вины.

Ключевые слова: гражданское право, гражданско-правовая ответственность, ответственность без вины, юридическая ответственность, модель юридической конструкции.

Niementseva A. O. Theoretical aspects of liability without fault in civil law.

This article analyzes the theoretical problems raised by the civil law science in the study of civil liability, namely the basic components of the theory of civil liability without fault.

Keywords: civil law, liability, liability without fault, legal liability, model of legal construction.

Основним обов'язком держави є утвердження й забезпечення прав і свобод людини, у зв'язку з чим посилюється роль і значення інституту цивільно-правової відповідальності, у тому числі відповідальності без вини, покликаним якого є забезпечення зазначених вище прав і свобод та захист їх від порушень.

Питанням особливостей відповідальності у цивільному праві присвячена численна література. Вивченням зазначеної проблеми та окремих її аспектів займалися: О. О. Андреев, Д. В. Боброва, О. В. Дмитрієва, Г. К. Матвеев, І. С. Канзафарова, О. М. Клименко, Л. О. Отрадна та інші.

Інститут цивільно-правової відповідальності без вини був предметом дослідження юридичної науки як за радянських часів, так і в період незалежності України. Незважаючи на це, на сьогодні не втрачають своєї актуальності питання, що стосуються правової категорії вини як елементу складу цивільного правопорушення. Оскільки вчені по-різному трактують вищезазначену категорію, то, як наслідок, виникають серйозні суперечності, що стосуються і відповідальності без вини. Так, між вченими не існує одностайної думки стосовно справедливості, ефективності та конституційності відповідальності без вини. Крім того, ні в доктрині цивільного права, ні в законодавстві не існує загальноприйнятого визначення поняття цивільно-правової відповідальності, зокрема і без вини.

Термін «теорія» має багато значень. Ним визначається і розгорнуте вчення; і система поглядів; і система мислення; і висловлювання, що містять різну інформацію, які можуть відрізнитися за змістом, формою та ступенем складності; і продукт абстрагуючої діяльності людського розуму тощо [16, с. 9].

У правознавстві в найширшому розумінні теорією цивільно-правової відповідальності називають вчення про цивільно-правову відповідальність, під яким розуміють систему взаємозв'язаних і взаємоузгоджених понять, поглядів, висновків і суджень про цивільно-правову відповідальність як явище об'єктивної дійсності [8, с. 74–77], що є однією зі складових частин (елементів) вчення про цивільне право в цілому, а також теорії про юридичну відповідальність.

Теорія цивільно-правової відповідальності тісно пов'язана з теорією юридичної відповідальності, оскільки поняття «цивільно-правова відповідальність» та «юридична відповідальність» співвідносяться як видове, так і родове [7].

Складовою теорії цивільно-правової відповідальності, її інститутом є теорія цивільно-правової відповідальності без вини. Між вченими не існує одностайної думки стосовно справедливості, ефективності та конституційності відповідальності без вини. Крім того, ні в доктрині цивільного права, ні в законодавстві не існує загальноприйнятого визначення поняття цивільно-правової відповідальності без вини [12, с. 66]. Саме на ці питання, як вважаємо, має дати відповіді теорія цивільно-правової відповідальності без вини.

Зазначені обставини зумовлюють необхідність дослідити запропоновані цивілістичною наукою систему поглядів, теоретичних підходів і концепцій розуміння сутності, змісту, кваліфікуючих ознак, підстав та умов застосування цивільно-правової відповідальності без вини, на підставі чого виробити узагальнені теоретичні основи сучасного розуміння цієї правової категорії в Цивільному праві України.

Поняття теорії цивільно-правової відповідальності без вини слід розглядати як наукове знання, що ґрунтується на двох основних рівнях узагальнення: емпіричному та теоретичному. При цьому емпіричне знання про цивільно-правову відповідальність без вини, як вважаємо, є множиною висловлювань про абстрактні емпіричні об'єкти, які у сукупності дозволяють скласти уявлення про дану юридичну категорію як явище об'єктивної дійсності. Тільки опосередковано, часто через довгий ланцюг ідентифікацій та інтерпретацій, воно стає знанням про явище, що реально існує («річ у собі») [17, с. 137]. Воно отримується на емпіричному рівні, який характеризується безпосереднім дослідженням реально існуючих суспільних відносин, що виникають між конкретними суб'єктами цивільного права, між якими виникли зобов'язання з відповідальності без вини. На цьому рівні відбувається процес накопичення інформації про цивільно-правову відповідальність без вини як об'єкт, що досліджується, її елементи, складові, внутрішні взаємозв'язки між ними, закономірності взаємодії тощо.

Теоретичне знання про цивільно-правову відповідальність без вини отримується на раціональному (логічному) ступені пізнання, де шляхом використання певних наукових методів (зокрема абстрагування, ідеалізації, мисленого експерименту та правового моделювання тощо) відбувається розкриття найбільш глибоких, суттєвих сторін, зв'язків, закономірностей, властивих даному явищу як об'єкту, що вивчається. Теоретичний рівень – більш висока «сходінка» у науковому пізнанні. Тут висувуються відповідні наукові гіпотези та теорії [5, с. 421], отримуються такі форми знання, як поняття, принципи, ідеї тощо. Призначення теоретичного пошуку полягає не в тому, щоб встановити факти і визначити зовнішні зв'язки між ними, а в тому, щоб пояснити, чому вони існують, чим обумовлене їх існування та виявити можливості їх зміни [11, с. 125].

Саме в діалектиці цих рівнів пізнання, на наш погляд, видається можливим сформулювати системне уявлення про теорію цивільно-правової відповідальності без вини, що відповідатиме загальній доктрині цивільно-правової відповідальності в сучасному цивільному праві України.

При цьому вважаємо, що за правилами юридичної науки будь-яка теорія повинна бути системою понять, аргументованих тверджень, на підставі яких формулюються обґрунтовані висновки, що перебувають з ними в логічному юридичному взаємозв'язку, забезпечуючи системність такого правового явища, що в об'єктивному сенсі генерує регулятивний потенціал для реально існуючих суспільних відносин. Елементами теорії в такому значенні (необхідними і достатніми) повинні бути: 1) поняття; 2) первинні твердження, що можуть виступати як певні теоретичні припущення або абстрактні узагальнення, наукова аргументація; 3) доказані твердження, що мають характер узагальнених висновків. Таким чином, під теорією слід розглядати розвинуту форму організації наукового знання, яка в абстрактно-ідеальному вираженні становить модель, що сформована на засадах дедуктивного методу виведення знань – логічного процесу формування нових узагальнених результатів дослідження. Основними ознаками теорії в такому значенні слід визначити системність знань (положень, підходів, конструкцій), їх несуперечливість та повноту при виконанні головних функцій – пояснення і передбачення (теоретичного прогнозування з перспективою практичного використання).

Огляд наукових розробок із зазначеної теми засвідчив, що вони здебільшого ґрунтуються на доктринальних напрацюваннях представників радянської правничої науки. Тому у визначенні змісту теорії цивільно-правової відповідальності без вини (її компонентів) насамперед слід

звернутися до напрацювань представників радянської науки цивільного права як результату спільної правової традиції української та російської правничої думки.

Визначаючи зміст теорії цивільно-правової відповідальності без вини, на наш погляд, слід зосередити увагу, насамперед, на тих проблемах, що були предметом відповідних наукових дискусій.

Так, одним із ключових питань, якому приділялося чимало уваги, було визначення поняття «цивільно-правової відповідальності», зокрема «цивільно-правової відповідальності без вини». Це питання намагалися розв'язати шляхом розкриття сутності цього явища як засобу правового впливу на поведінку особи.

Концепції щодо тлумачення поняття цивільно-правової відповідальності є різними. Основні з них розглядали відповідальність як «санкцію», як «обов'язок», як «правовідношення».

На думку С. С. Алексєєва, весь великий та багатогранний матеріал теорії цивільно-правової відповідальності (*у широкому розумінні*) розпадається на два головних структурних підрозділи, один з яких охоплює цивільні правопорушення, а другий – цивільно-правові санкції [1, с. 27].

Д. В. Боброва у рамках вивчення проблем цивільно-правової відповідальності звертала увагу на співвідношення деліктної відповідальності та деліктного правоохоронного зобов'язання, а також на необхідність розмежування деліктного від договірною правоохоронного зобов'язання [4, с. 2].

Слід зазначити, що незважаючи на багато десятиліть наукового дискурсу щодо цього питання, єдиного поняття цивілістика так і не виробила. Можна виокремити два основних підходи до його визначення: 1) моністичний (цивільно-правова відповідальність розглядається як єдине ціле і відповідно визначається її єдине поняття); 2) дуалістичний (договірне та недоговірне відповідальність розглядаються окремо та відповідно визначаються їх поняття).

Незважаючи на велику кількість наукових публікацій із зазначеної проблематики, у цивілістиці й сьогодні відсутня єдність думок з більшості загальнотеоретичних питань цивільно-правової відповідальності, на що звертають увагу й сучасні вчені [11, с. 67]. Без перебільшення можна сказати, що сьогодні вчені-цивілісти є майже одностайними лише у визнанні того, що цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, яка, у свою чергу, є різновидом соціальної відповідальності [3, с. 109]. Інші питання носять переважно дискусійний характер.

Разом із тим, правової єдності було досягнуто у питанні про те, що цивільна відповідальність без вини є наслідком порушення абсолютних правовідносин та полягає в тому, що зобов'язана особа не виконала покладеного на неї абсолютного обов'язку пасивного типу та порушила абсолютне право конкретної особи. У зв'язку з цим виникає деліктне правоохоронне зобов'язання, що за своєю природою у структурі деліктного правоохоронного правовідношення є примусовим та виступає елементом юридичного змісту цивільно-правового примусу, незалежно від добровільності визнання та відшкодування делінквентом заподіяної шкоди.

У даному випадку в юридичній літературі відсутня одностайність стосовно розуміння поняття примусу в тому сенсі, що цивільно-правовий примус розглядається як видовий по відношенню до родового – державного примусу. Так, деякі вчені розглядали примус як фактичний стан, за якого виключається можливість прийняття рішення щодо вчинення дій (альтернативність), адже примус виключає для особи вибір між виконанням та невиконанням обов'язку. Інші ж вважають, що цивільно-правова відповідальність може ґрунтуватися на диспозитивному волевиявленні особи-делінквента щодо виконання своїх обов'язків, що не змінює юридичного змісту цивільно-правового примусу [4, с. 7-8]. Відповідно, принципами цивільно-правової відповідальності є правоохоронний характер цивільних правовідносин, компенсаційність у разі заподіяння шкоди та імперативно-нормативне її закріплення.

Наступною проблемою, що розглядалася в теорії цивільно-правової відповідальності, є так звана «двохаспектна правова відповідальність», що трактувалася в двох якостях: позитивної (проспективної) та негативної (ретроспективної). Слід зазначити, що наукою пропонувалися різні підходи щодо її розуміння.

Так, позитивна відповідальність визначається як усвідомлення особою власного обов'язку перед суспільством у цілому, окремою організацією (колективом), іншими людьми, розуміння

значення своїх вчинків та їх впливу на суспільні зв'язки. Ретроспективна відповідальність – як відповідальність за минулу поведінку, яка суперечить певним соціальним нормам. Вона проявляється в усвідомленні особою свого соціального обов'язку, у виконанні приписів правових норм, в утриманні від скоєння правопорушень. При цьому вказується, що між двома цими видами соціальної відповідальності існує безпосередній зв'язок: чим вище рівень позитивної (проспективної) відповідальності, тим рідше застосовується негативна (ретроспективна) відповідальність.

В юридичній літературі дана полеміка набула розвитку в контексті дослідження *функцій цивільно-правової відповідальності*. Так, вчені висловлювали позицію, що інститут деліктної відповідальності виконував функцію загальної превенції, згідно з якою кожен під страхом відповідальності мав би утримуватися від завдання шкоди життю, здоров'ю, майну особи. У цьому вбачався сенс позитивного змісту цивільної відповідальності. Водночас факт завдання шкоди вимагав відновлюючого, компенсаційного характеру відповідальності, що з одного боку є наслідком завдання шкоди, а з іншого – негативним виховним заходом щодо порушника (делінквента). Разом із цим, висловлювалася й позиція, що у випадках деліктної відповідальності без вини має місце її превентивно-стимулююча функція. Її також пропонувалося розглядати як функцію організаційно-технічної превенції [4, с. 13, 14, 16].

У процесі розгортання дискусії щодо сутності цивільно-правової відповідальності було окреслено ще один важливий напрям наукової полеміки. Він стосувався з'ясування того, чи є вина необхідною умовою відповідальності, чи така відповідальність може наступити за відсутності вини.

Водночас слід зазначити, що достатньо усталеним в юридичній науці був погляд, що необхідною підставою цивільно-правової відповідальності є *склад цивільного правопорушення* [9, с. 427]. При цьому порушення абсолютних прав та його наслідки розглядають у значенні юридичних фактів, що за певних умов слугують підставами виникнення відносин цивільної відповідальності.

При цьому одні вчені дотримувалися позиції, що підставою виникнення правоохоронного правовідношення є факт правопорушення. Інші ж вважали, що основним елементом складу правопорушення є вина. Однак, при вирішенні питання щодо *вини у складі* цивільно-правової відповідальності науковці не дійшли єдності по жодному аспекту:

- 1) щодо визначення *поняття* вини у цивільному праві (у контексті поведінкової чи психологічної концепції);
- 2) щодо правової природи категорії вини в структурі правовідносин цивільно-правової відповідальності;
- 3) розуміння вини як *необхідної* (обов'язкової) умови цивільно-правової відповідальності;
- 4) стосовно природи вини юридичної особи тощо.

До теоретичних проблем, що не набули свого однозначного висвітлення в науці, слід також віднести систему деліктних зобов'язань та спеціальних деліктів, з якими пов'язують виникнення цивільно-правової відповідальності без вини; зміст і характер засобів впливу на суб'єкта відповідальності без вини, оцінку ефективності таких засобів з точки зору правового забезпечення поведінки, ставлення особи до певної правової ситуації, адекватності таких засобів, у тому числі з позицій справедливості та пропорційності тощо.

Зазначений перелік можна продовжити, оскільки більшість питань теорії цивільно-правової відповідальності без вини, як вже зазначалося, носять переважно дискусійний характер.

Крім того, на підставі аналізу змісту теорії цивільно-правової відповідальності можна дійти висновку, що дослідники у багатьох випадках не стільки вивчають реальні суспільні відносини в контексті пошуку оптимальних механізмів їх правового регулювання, скільки вдаються до моделювання певних ідеальних юридичних конструкцій. Такий підхід, з одного боку, генерує творчі начала юридичної науки, проте без з'ясування взаємодії елементів права в умовах реальної правової дійсності важко оцінити їх обґрунтованість і конструктивність. У даному разі схилиємося до думки, що необхідно враховувати ту обставину, що цивільно-правову відповідальність, як явище об'єктивної дійсності, «можна представити двома способами: спочатку як абстрактний об'єкт, тобто як можливу форму поведінки, яка виражається системою

правил, і далі, як реалізацію думки та поведінки певних особистостей у певний час і в певному місці дії, специфікованих цими правилами...» [14, с. 62]. Лише такий підхід, як вважаємо, дає можливість сформулювати системне уявлення про явище цивільно-правової відповідальності та вибудувати модель юридичної конструкції цивільно-правової відповідальності без вини.

Сама юридична конструкція, як вірно зазначав М. М. Коркунов, «не повинна відповідати в усіх своїх нюансах дійсності. Оцінка її повинна обумовлюватися виключно тим, чи є вона придатною формою для наглядного відтворення усіх якостей правових явищ і їх взаємного співвідношення» [9, с. 427]. Разом з тим, для того, щоб конструкція відповідала своєму призначенню, вона повинна задовольняти певним загальним умовам, які Р. Іеринг називає законами юридичної конструкції:

1) умові повноти (конструкція повинна покривати собою різноманітні окремі випадки, всі вони, в свою чергу, повинні вміщуватись у її рамки);

2) умові послідовності (конструкція повинна бути послідовною і при тому у двоякому відношенні: а) вона сама не повинна бути виключенням з більш загальних юридичних положень (тобто, органічно узгодженою з категоріями та конструкціями вищого рівня абстракції); б) вона повинна бути такою, щоб рішення всіх окремих питань, що стосуються даних відносин, впливало як необхідний логічний висновок);

3) умові простоти (конструкція повинна бути простою, природною, оскільки дуже складна чи штучна конструкція може не полегшити, а лише ускладнити розуміння) [9, с. 427].

Такий підхід, на наш погляд, може бути покладений в основу формування сучасної теорії цивільно-правової відповідальності без вини.

Отже, за результатами загального аналізу теоретичних проблем, що порушувалися цивілістичною наукою в рамках вивчення цивільно-правової відповідальності можна визначити такі, які слід віднести до основних складових теорії цивільно-правової відповідальності без вини, що в системному зв'язку дають можливість сформулювати уявлення про зміст цієї теорії: 1) поняття цивільно-правової відповідальності без вини; 2) принципи цивільно-правової відповідальності без вини; 3) функції цивільно-правової відповідальності без вини; 4) умови цивільно-правової відповідальності без вини; 5) заходи цивільно-правової відповідальності без вини; 6) механізм дії цивільно-правової відповідальності без вини; 7) ефективність цивільно-правової відповідальності без вини; 8) перспективи розвитку цивільно-правової відповідальності без вини.

Дотримуємося тієї точки зору, що теорія правового явища повинна вирішувати виключно головне завдання – науково обґрунтовувати модель наглядного втілення, науково-теоретичного відтворення усіх якостей правового явища у співвідношенні до запитів правової дійсності і в цьому значенні її конструкції мають екстраполювати на реальні суспільні відносини та правові механізми їх регулювання.

Сучасні суспільні відносини у сфері дії цивільного права суттєво відрізняються від суспільних відносин минулих історичних періодів. Відповідно відрізняється й правосвідомість науковців-юристів, які досліджували проблеми цивільно-правової відповідальності. Тому важливе значення має правосвідомість дослідника, що в сучасних умовах має ґрунтуватися на правовій ідеології, що враховує галузеву специфіку цивільного права та відповідну спрямованість цивільно-правових досліджень.

При дослідженні теорії цивільно-правової відповідальності необхідно враховувати не лише вимоги логіки, а й обрати певний методологічний підхід. Як уже зазначалося, в юридичній літературі зустрічається два таких підходи. Перший (моністичний) передбачає дослідження цивільно-правової відповідальності як єдиного цілого. Як вірно зазначає М. С. Синавська, «наука з властивим їй прагненням узагальнення намагається створити єдину концепцію цивільно-правової відповідальності» [15, с. 416]. При другому (дуалістичному) догівірні та недогівірні відповідальності розглядаються окремо, що знаходить своє відображення і в розмежуванні відповідальності без вини.

Реалії вітчизняного сьогодення дозволяють стверджувати, що на разі правова держава і громадянське суспільство – це лише ідеал, якого необхідно прагнути. Відповідно існує ідеальна модель стану суспільних відносин, досягнення відповідності якій повинні прагнути

законодавець і правозастосовчі органи, і від якої повинна відштовхуватись юридична наука взагалі та цивілістика зокрема. Результати сучасних вітчизняних наукових досліджень проблем цивільно-правової відповідальності у переважній більшості свідчать про те, що цивілісти у своїх наукових пошуках керуються саме цими орієнтирами. Отже, подальший розвиток інституту цивільно-правової відповідальності без вини відповідатиме принципам правової держави та цілям формування громадянського суспільства в Україні.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С. С. О составе гражданского правонарушения / С. С. Алексеев // Избранное. – М. : Статут, 2003. – 480 с.
2. Ануфриева Л. П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории / Л. П. Ануфриева. – М. : Спарк, 2002. – 415 с.
3. Басін К. В. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності / К. В. Басін // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 14. – К., 2003. – С. 108-114.
4. Боброва Д. В. Деликты в советском гражданском праве / Д. В. Боброва. – К., 1990. – 61 с.
5. Голубинцев В. О. Философия для технических вузов / В. О. Голубинцев, А. А. Данцев, В. С. Любченко – Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 2003. – 640 с.
6. Егоров С. Н. Аксиоматические основы теории права / С. Н. Егоров. – СПб. : Изд-во «Лексикон», 2001. – 272 с.
7. Загородній С. А. Актуальні проблеми виникнення цивільно-правової відповідальності / С. А. Загородній // Право і Безпека. – 2011. – № 1. – С. 226-230.
8. Канзафарова І. С. Наука цивільного права в системі правознавства / І. С. Канзафарова // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2004. – № 4. – С. 74-77.
9. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 430 с.
10. Образцов П. И. Методы и методология психолого-педагогического исследования / П. И. Образцов. – СПб. : Питер, 2004. – 268 с.
11. Паришкура В. В. Проблемні аспекти цивільно-правової відповідальності без вини / В. В. Паришкура // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 2. – С. 66-74.
12. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: у 2-х т. Т. 1. У полоні Платонових чарів / К. Поппер; Пер. з англ. – К., 1994. – 444 с.
13. Проблемы общей теории права и государства. Учебник для вузов / Под общ. ред. члена-корр. РАН, доктора юрид. наук, проф. В. С. Нерсесянца. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 832 с.
14. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз; Пер. с англ. Целищева В. В. при участии Карповича В. Н. и Шевченко А. А. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 536 с.
15. Синявская М. С. Нарушение договора и его последствия: сравнительно-правовой анализ / М. С. Синявская // Актуальные проблемы гражданского права: Сб. статей. Вып. 9; Под ред. О. Ю. Шилохвоста. – М. : Норма, 2005. – С. 407-459.
16. Сурилов А. В. Теория государства и права: Учеб. Пособие / А. В. Сурилов. – К.; Одесса : Вища шк., 1989. – 439 с.
17. Теория государства и права. Курс лекцій / Под ред. Н. И. Матузова и др. – М., 1997. – 514 с.
18. Философия науки / Под ред. С. А. Лебедева; Учебное пособие для вузов. – М. : Академический Проект; Трикста, 2004. – 736 с.

** Немцева Аліна Олексіївна – старший консультант відділу проблем розвитку національного законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України.*